

*Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 307–312.*

Ігор ЦЕУНОВ

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НОВОБУДОВНИМИ ЕКСПЕДИЦІЯМИ У 20–30-х рр. ХХ ст.

У 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні було розпочато будівництво великих підприємств. Разом з цими будівництвами проводились і рятувальні археологічні дослідження. Такі експедиційні дослідження були проведені під час будівництва металургійного комбінату Азовсталь в Маріуполі на чолі з Миколою Макаренком, під час будівництва гідроелектростанції на Південному Бузі (Богес) на чолі з Федором Козубовським. З усіх великих будівництв найбільш грандіозним було будівництво гідроелектростанції на Дніпрі (ДніпроГЕСу) в Запоріжжі, відповідно найбільшою з новобудовних експедицій була Дніпрогесівська на чолі з Дмитром Яворницьким. З українських новобудовних експедицій палеолітичні пам'ятки у більшій мірі виявила та дослідила Дніпрогесівська та в меншій мірі Богеська. Метою новобудовних експедицій було виявити і дослідити максимум пам'яток археології і, як мінімум, створити археологічну карту територій, археологічні пам'ятки на яких підлягали знищенню (затопленню).

Історіографічне дослідження експедиційних археологічних робіт Дніпробуду започаткувала І. Ковальова, яка захистила за цією темою кандидатську дисертацію. Дослідниця написала низку статей, які мають узагальнюючий характер і висвітлюють окремі деталі польових робіт експедиції. І. Ковальовою запропоновано періодизацію польових розкопок і розвідок 1927–1932 рр. Археолог систематизувала результати досліджень різночасових пам'яток експедицією Дніпробуду [Ковальова, 2003; 2013].

Історіографічні розділи містять монографії С. Смірнова, М. Оленьковського, О. Кротової, у яких автори в загальних рисах розглядають історію досліджень палеоліту новобудовними експедиціями.

Нова генерація дослідників зосередила свою увагу на окремих аспектах діяльності новобудовних експедицій. Переважна більшість робіт історіографічного плану присвячено Дніпробуду. С. Ляшко описала біографії учасників експедиції, їхнє значення для розвитку української археології [Ляшко, 2003]. Г. Руденко студіювала Дніпробудівську експедицію в контексті археологічного краєзнавства на теренах колишньої Катеринославської губернії [Руденко, 2011]. О. Федорченко описала дослідження палеолітичних пам'яток новобудовними експедиціями в контексті історії польових досліджень півдня України, висвітлила дискусійні питання (відкриття Анетівки, критику Ф. Козубовським роботи Д. Яворницького) [Федорченко, 2010].

Більшість документів щодо організації новобудовних експедицій зберігаються у Науковому архіві Інституту Археології (НА ІА) НАНУ. Листування, неопублікована епістолярна спадщина зберігається в Дніпропетровському краєзнавчому музеї ім. Д.І. Яворницького (ДНІМ). Документи, що висвітлюють організаційні питання – у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України [Ковальова, 2013, с. 289–290]. Кількісно зберігся доволі значний масив документальних матеріалів. У НА ІА НАНУ сформовано цілий фонд (№ 18), у якому зберігаються документи Дніпрогесівської експедиції. У той же час, документи Богеської експедиції наразі не виявлено. Зі звітів можна отримати найбільш повну інформацію про перебіг подій досліджень початку 1930-х рр. Але, разом із тим, нами були виявлені у Національному науково-природничому музеї при Інституті зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України (ННПМ) окремі плейстоценові кістки, що мають археологічне походження та були досліджені Т. Теслею у 1935 р.

Роботи з археологічного дослідження місця будівництва Дніпрогесу розпочались у 1927 р. Кам'яний інвентар, який міг бути палеолітичним, вперше було виявлено 1930 р. у Маркусовій балці на лівому березі Дніпра (територія сучасного м. Запоріжжя в р-ні Кічкасу) [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 67]. Палеолітичні пам'ятки було виявлено у 1931 р. в околицях х. Свистуново у Кайстровій, Дубовій і Осокоровій балках [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 127].

У 1931 р. у відкладах Кайстрової балки було виявлено кістки мамонта. Місцевий учитель В. Гоц повідомив Дніпропетровський історичний музей про знахідки кісток великих тварин поблизу х. Свистуново. Аркадій Добровольський повертався з розвідок уздовж р. Самара та обстежив фауністичне місцезнаходження неподалік цього хутора, яке виявилось палеолітичною стоянкою. У 1931 р. в Кайстровій балці на глибині 6–7 м знайдено один великий бивень (довжина – 1,8 м) та значну кількість дрібних остеологічних фрагментів [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 119]. Теренові дослідження, що здійснювались протягом 1931–1932 рр., пов'язані з іменами А. Добровольського, І. Левицького, Т. Теслею та їх помічниками (рис. 1).



Рис. 1. Кайстрова балка І. Загальний вид
Fig. 1. Kaystrova valley. General view

Палеолітичні пам'ятки знаходились на лівому березі Дніпра навпроти Дубового острова на терасі, яка перерізається трьома балками: Кайстровою, Дубовою та Осокоровою. Польові дослідження проводились у спосіб зачистки схилів балок, а на місцях, де були виявлені палеолітичні шари, закладались розкопи. Основні задачі, які ставили перед собою дослідники: розв'язати питання стратиграфії, особливостей залягання культурних шарів та їх кореляції з геологією пам'ятки, зокрема і геолого-морфологічної схеми регіону загалом [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 131].

У розрізах Осокорової балки виявлено шість палеолітичних культурних шарів. Культурна атрибуція – від оріньяку до мезоліту. У нижніх культурних шарах знайдено залишки вогнищ. У найдавнішому (доби початку верхнього палеоліту) культурному шарі виявлено фауністичний матеріал та житлові комплекси. Визначені кістки мамонта, шерстистого носорога, крупних копитних та різноманітних гризунів [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 127; 131; 147]. Осокорова балка продовжувала досліджуватись більш масштабно Іваном Левицьким у повоєнні роки (рис. 2; рис. 3).

Кайстрова балка І була виявлена Трохимом Теслею та вивчалась в геологічному відношенні Володимиром Різниченком у 1931 р. У звіті йде мова про двох помічників Аркадія

Добровольського – А. Добровольського та Г. Авраменко¹. Дослідники зафіксували скупчення у вигляді попелу та окремих вуглинок, перемішаних із фауною та кам'яним інвентарем [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 119]. На Кайстровій балці III було закладено розкоп. Зафіксовано два скупчення матеріалу, одне з яких містило залишки вогнища, фауни та кам'яного інвентарю, а інше – лише каміння. Кайстрова балка IV була відкрита та досліджена у 1933 р. Результати польових досліджень 1933 р. були опубліковані лише в повоєнні роки і викликали жваву дискусію про характер та функціональні особливості пам'ятки. Важливо відзначити, що матеріали з Кайстрової балки IV чи не єдина палеолітична колекція з півдня України, яка не зазнала втрат протягом Другої Світової війни і була доступною для археологів у повоєнні роки.



Рис. 2. Осогорова балка. Робочий момент
Fig. 2. Osokorova valley. The working moment

Найменш висвітлена у звітах учасників експедиції та найбільш згадувана в літературі палеолітична пам'ятка Дубова балка мала вісім культурних шарів. У всіх шарах наявні залишки вогнищ, фауни та кам'яний інвентар [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 124; Борисковский, 1953, с. 379–380]. У 1931 р. були проведені численні розвідки на лівому березі Дніпра, внаслідок яких відкриті пам'ятки у Капустяній, Голій, Росохуватій, Кислій балках та в околицях с. Жаврине [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 124].

Протягом 1932 р. виявлені палеолітичні пам'ятки біля сіл Микольське і Дзвинецьке (б. Тягинка), хуторів Марівка (Білаєва балка) і Грушуватий на Вороній, сіл Майорка, Волоське, Ямбург, Чаплі. На цих пам'ятках були закладені шурфи (по 2–3 шурфи на пам'ятці). Місцезнаходження відкриті та досліджені загоном дніпробудівської експедиції на чолі з І. Левицьким [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 147; Борисковский, 1953, с. 376–384; Громов, 1948, с. 65–75].

¹ Згадок про цих людей ми не зустрічали більше ні в джерелах, ні в літературі. Як відомо, Аркадія Добровольського було репресовано і через це не так багато джерел про його життя та роботу дійшло до сьогодення. Можна зробити припущення, що А. Добровольський, помічник Аркадія, був його родичем, можливо, сином.

Ямбург досліджувався восени 1932 р. Цій пам'ятці не загрозувало затоплення, адже більшу частину робіт було зроблено вже після урочистого пуску ДніпроГЕСу – 1 жовтня 1932 р. Польові дослідження погано задокументовані, відтак, встановити точну площу і локацію розкопів неможливо. Розкопками на палеолітичній пам'ятці Ямбург виявлено, за визначенням І. Левицького, дванадцять культурних шарів, що перекривають один одного. П. Борисковський, посилаючись на В. Громова, відзначав наявність дев'яти культурних шарів. На глибині 12 м простежені скупчення кісток крупних тварин, які І. Левицький інтерпретував як залишки жител палеолітичних людей [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 147].

Слід відзначити топографію більшості пам'яток порожистої частини Дніпра – вони локалізувались на схилах балок. Залежно від топографії формувалась методика польових досліджень (зачистка схилів, закладання розкопів на краю схилів), яка передовсім була спрямована на максимальну фіксацію стратиграфії та геологічних умов залягання культурних шарів.



Рис. 3. Геологічний загін на чолі з В. Різниченко. Осокорова балка
Fig. 3. Geologists (chief – V. Riznichenko). Osokorova valley

У сучасній історіографії утвердилась думка, що палеолітичні матеріали з польових археологічних досліджень будівництва ДніпроГЕСу майже не збереглися до нашого часу [Федорченко, 2010]. Значна кількість матеріалів здобутих під час довоєнних досліджень були втрачені протягом Другої Світової війни. У фондах відділу палеонтології ННПМ НАН України збереглися окремі плейстоценові фауністичні матеріали (кістки та зуби мамонта, бізона), що були зібрані членом Дніпробудівської експедиції Т. Теслею. Фауністичні матеріали ідентифіковані за бірками з підписами – “збори Т. Теслі”. На одній з бірок є підпис зроблений рукою І. Підполічка (почерк визначив О. Ковальчук). Ці збори датовані 1935 р. Збереженість колекції дозволяє лише констатувати проведення польових робіт, але жодних письмових свідчень про ці дослідження наразі не виявлено. Робити якісь історичні висновки конкретно з цього депаспортизованого матеріалу не представляється можливим. Ця ситуація може бути пояснена тим, що Т. Тесля був репресований у 1936 р., а його записи, ймовірно, були втрачені².

² Автор висловлює вдячність за допомогу в розборі фауністичних матеріалів науковому співробітнику ННПМ О. Ковальчуку.

У роботі Богеської експедиції брав участь палеолітознавець, член Білоруської АН К. Полікарпович. Загоном К. Полікарповича було виявлено залишки пізньоплейстоценової фауни з обробленим крем'яним інвентарем. Неподалік с. Семенків поблизу Первомайська було закладено шість розвідувальних розкопів. У чотирьох з них виявлені залишки фауни та оброблений людиною кремінь. Дослідники мали справу з пам'яткою/пам'ятками з пере-відкладеними одним або декількома культурними шарами. Аналогії виявленого кам'яного інвентарю археологи знаходили у палеолітичних пам'ятках Віліндорф та Боршево I [Козубовський, 1933, с. 67–70].

Ф. Козубовський (керівник Богеської експедиції) критикував організацію польових досліджень Д. Яворницьким: відсутність чіткого планування, невизначеність з кількістю грошей, людей та часу. Федір Козубовський підкреслював, що про археологічні роботи на Дніпробуді стало відомо ще у 1925 р. і було достатньо часу для планування експедиційних досліджень.

Характерною ознакою новобудовних польових археологічних досліджень півдня України є системність. Чи не вперше в Україні археологи мали на меті виявити та дослідити пам'ятки доби палеоліту. До новобудовних археологічних робіт у 20–30-х рр. ХХ ст. всі палеолітичні місцезнаходження знайдені випадково. Члени новобудовних археологічних експедицій вперше поставили собі на меті системно дослідити археологічні пам'ятки (і доби палеоліту в тому числі) на території окремих мікрорегіонів. До розкопок і розвідок палеолітичних пам'яток працівники Дніпробудівської експедиції залучили геологів. І. Лепікаш та В. Різниченко пов'язали геологічні дані з археологічними. І. Лепікаш розробив геолого-морфологічну схему Надпорожжя. Пізніше ці відомості було оброблено, інтерпретовано та введено у геологічну схему всього СРСР В. Громовим. Завдячуючи роботі новобудовних експедицій була розроблена методика археологічних досліджень певного регіону за обмежений час у непростих фінансових умовах. Разом із тим результати досліджень новобудовних експедицій не були вчасно опубліковані. Інформативність багатьох архівних матеріалів низька.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П. И.

1953 Палеолит Украины: историко-археологические очерки // МИА – № 40. – 464 с.

Громов В. И.

1948 Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит). – М.: Изд-во АН СССР. – 521 с.

Ковальова І. Ф.

2003 До ювілею Дніпрогесівської експедиції 1927–1933 рр. // Проблеми археології Подніпров'я. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ. – С. 4–13.

2013 До 80-річчя Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1932 рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Т. 11. – С. 283–290.

Козубовський Ф. А.

1933 Археологічні дослідження на території Богесу (1930–1932). – К.: Друкарня ВУАН. – 96 с.

Ляшко С. Н.

2003 Днепровгесовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблеми археології Подніпров'я. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ. – С. 14–27.

НА ІА НАНУ

Ф. 18. – Спр. 67.

Ф. 18. – Спр. 119.

Ф. 18. – Спр. 123.

Ф. 18. – Спр. 124.

Ф. 18. – Спр. 127.

Ф. 18. – Спр. 130.

Ф. 18. – Спр. 131.

Ф. 18. – Спр. 147.

Руденко Г.Г.

2011 Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ. – 19 с.

Федорченко О.С.

2010 Пізній палеоліт Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Історія дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К. – 20 с.

Ihor TSEUNOV

FIELD RESEARCHES OF PALEOLITHIC IN SOUTH UKRAINE
BY NEW-BUILDING EXPEDITIONS IN 20–30th OF XX CENTURY

The article reconsiders first archaeological expeditions of 20–30th of XX century aiming at profound exploration riverside regions in the South of Ukraine before creating there water reservoirs. Due to the complex and systematic character of the expeditions, it was the first time when geologists collaborated with archaeologists. The level of methodological fixation of the explored Paleolithic sites in Southern Ukraine was poor. Today most of collections are lost or can be hardly identified.